

kasnije Manihejce i Ismailite, duhovni otac, učitelj, smatrao se važnijim od pravog oca. Gradovi su im imali demokratski sistem uprave, te su se vladari, u slučaju potrebe, mogli smjenjivati zakonitim putem, bez krvoprolića. Kad se ove tablice uporede sa Starim zavetom, vidimo da je on veoma nacionalističko delo; to je prorudejski, čak isključivo projerusalemki zavet, s malo obzira prema ostalim krajevima.

Nabatejci, koji su kasnije, u prvom mileniju pre n. e., pružali utočište Amoritima i ostalim nepriznatim plemenima, smatraju se prvim Arapima »par excellence« iz severnih krajeva, nosiocima arapske kulture i narodne svesti. U Kurānu se sv. Marija i sv. Ivan Krstitelj spominju kao Amoriti. U Bibliji se često ta dva naziva — Nabatejci i Arapi — upotrebljavaju za isti narod. Nabatejci su pod imenom Arapin podrazumevali jedno sveopšte semitsko bratstvo koje su oni pokušavali da održe. Sveti Pavle je jedan od čuvenih nabatejskih pustinjaka (Hitti). Hitti nas takođe upozorava da je Job, »pisac najlepše poezije koju je proizveo stari semitski svet«, bio Arapin.

Biblija spominje i Agarene ili »Hadžare«, tj. potomke Ismaelove od kojih su nastali, po legendi, severni Arapi, kao ljude koji traže mudrost na zemlji.

Nabatejci su u vekovima koji su prethodili novoj eri živeli u izolovanim naseljima, čuvali drumove i obezbeđivali miran prolaz karavanama s juga, severa, istoka i zapada. Negde u osmom veku pre n. e. osnovali su grad koji su Rimljani kasnije nazvali Petra (Hadžar). Kao i ostala nabatejska naselja, bio je isklesan iz stene. 105. godine n. e. car Trajan je Petru pripojio Rimskoj imperiji. Nabatejska naselja su se prostirala do Jemena, Omara i Persijskog zaliva. Iz rimskih izvora vidimo da su ta mesta služila kao utočišta ljudima koji su se sklanjali od svetskih spletki i prepređenosti. (Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, Leipzig, 1892—1904. — Strabo, *Geographia*, Leipzig, 1907—13) Njihov sistem sakupljanja vode u ogromne cisterne pomoću dugačkih vodovoda omogućavao im je život daleko od civilizacije, dok ostaci nasipa i hramova svedoče da je njihova arhitektura »najlepša kombinacija umetnosti i prirode«. (C. Gordon, *Adventures in the Near East*, London, 1957) Čudno je da još niko nije doveo naziv Nabatejac u vezu s vegetarijanstvom, koje danas još uvek postoji među raznim sektama i plemenima Bliskog istoka, a ista reč u savremenom arapskom, čiju su osnovu postavili Nabatejci, znači vegetarijanac. Iz izolovanih podataka, kao i iz njihovih hramova, vidimo da su oni obavljali svešteničke dužnosti za sve moguće bogove, vavilonske, egipatske, feničanske i jevrejske. Izgleda da su zajedno s tamjanom i draguljima izvozili i versku tolerantnost po svojim »unijatskim kutovima«, te na taj način sprečavali krvoproliće i čuvali karavane. Nije čudo da su oni sačuvali legende o Adu i Qahtanu i mainskim mudracima, gde se nije spominjao strah od bogova, već pokušavala pripitomiti ljudska priroda. Iz njihovog kurzivnog pisma razvilo se savremeno arapsko pismo, a njihovi su filolozi u ranim vekovima n. e. osnovali moderni književni arapski kao najbolji primer svih semitskih govora, u želji da stvore jedan jedini književni govor za sve stanovnike Arabije. (Nöldecke se bavio Nabatejcima kao »ocima« savremene severne arapske kulture.)

Nedavno otkriće Qumranskih dokumenata na južnim obalama i u pećinama Mrtvog mora svedoči da su grupe Essenita u poslednjim vekovima stare ere otišle u nabatejske pećine da bi izbegle službeno jevrejstvo. Njihov se zavet razlikuje od biblijskog. Glavna mu je karakteristika vera u čoveka kao osnovni rekvizit za spasenje duše. Zajednica im se delila, kao kod kasnijih Manihejaca, na Sadiqite (starce, ili one koji su upoznali istinu), učenike i puk. Živeli su sami i u komunama, a slično starijim arapskim kraljevima i mudracima, posvećivali trećinu noći nauci. Smatrali su da je sticanje znanja jedini put ka spasu čovečanstva. (Cyrus H. Gordon, *Adventures in the Near East*, London, 1957) Ti pustinjaci, kojima je oduvek obilovala Arabija, bavili su se problemom sticanja unutaršnjeg mira, smirenja ili »islama« (koren s l m = mir, spas, sigurnost. Interesantna je etimologija reči islam kod francuskog orijentaliste M. Savanina, čiji prevod Kurāna, krajem 18. veka, još uvek predstavlja jedan od najboljih prevoda na zapadne jezike. On reč islam dovodi u vezu s elam, tj. bog. Po tome bi sam koren s l m značio »pobožiti«, posvetiti ili postati pobožan).

Na pitanje kako da postignemo smirenje, jedan od pustinjača je odgovorio (C. H. Gordon, op. cit.):

— Prvo vam spoljašnja čula moraju biti ispravna, tek onda će vaše unutarne biće postići mir i zdravlje.

Na pitanje: — Zašto nas vragovi tako napastuju?

— Zato jer smo odbacili prezir prema materijalnim dobrima, skromnost, nedokučivost i strpljenje.

— Dobar čovek se ne hvali svojim spasom i ne osuđuje druge, makar to bio i sam vrag. Onaj ko uspe da se drži ovog pravila, lako će se udaljiti od zla.

Smatra se, takođe, da je nepotreban govor:

— Ako mu naše ćutanje nije pomoglo, kako da ga spase naš govor?

Ti su sveci potpuno ovladali vlastitim duhom, mogli su vršiti svakakva čuda, ali su to smatrali besmislenim, jer čovek treba da poštuje moći prirode, a ne da se s njima takmiči.

Za jedno dručkije viđenje indijske kulture

rada iveković

Indijska kultura, indijska civilizacija, tema je koja mnoge neobično zanima. Svjedoci smo i kod nas i posvuda u svijetu ogromnog broja izdanja knjiga koje se bave raznim aspektima indijske misli. Oni koji se za indijsku ili istočnu misao posebno zanimaju, bez sumnje su primijetili da se kod nas posljednjih godina pojavilo više knjiga koje se bave osobito indijskom filozofijom. To su, prije svega, Veljačićeve knjige,¹ a i nekih drugih autora. Krug publike koja ih čita je sve širi. Jedan dio naših najboljih indologa se sam školovao, dok je drugi dio, osobito mladih, školovan — u smislu indologije — na zagrebačkom univerzitetu ili u školi stranih jezika u Beogradu. Indologija, nauka koja se bavi pretežno studijem indijskih starina, nastala je u doba romantizma u Njemačkoj, a kod nas se u svom akademskom obliku pojavljuje oko 1962. godine, ako ne računamo njene ranije sporadične pojave, kada se povremeno na univerzitetu predavao sanskrit.

Veliki interes široke publike za Indiju nije izazvan indologijom kao znanost, nego je u odnosu na nju nezavisan. Ko je čitao Veljačićeve knjige o indijskoj filozofiji primijetio je da one, kao i tematika indijske filozofije uopće, nisu nimalo lake, nisu od prve razumljive, da obično njihovo razumijevanje traži predznanje. S druge strane, indijska misao neprestano privlači i ljude koji se filozofijom, bar onom zapadnom, nisu posebno bavili, a koji, ipak, na neki način smatraju da im je indijska misao bliska. Ja ću navesti samo jedan primjer, a bilo bi ih više. Nedavno me je potražio mladić koji je auto-lakirer po struci, čitao je neke knjige o budizmu, dosta je dobro informiran, i koji je pokazivao ogromno zanimanje za budizam. To je, naravno, divno, divno je da se neki ljudi tako slobodno i bez straha odnose prema ovoj građi, da nisu impresionirani akademizmom i lažnim autoritetima. Ali to je istovremeno u najmanju ruku i čudno, čudno je, naime, da neko ko inače ne pokazuje zanimanje za vlastitu misaonu tradiciju, misaonu tradiciju vlastitog kulturnog kruga, istovremeno pokazuje toliki interes za tradiciju jednog potpuno stranog kulturnog kruga. Doduše, mogao bi neko prigovoriti, taj mladić, auto-lakirer, očigledno zapravo i ne pripada ovom našem, ovdašnjem, zapadnom kulturnom krugu: on je na neki način iz njega klasno isključen. No, o tome ovdje nije riječ, iako je očito da se radi o nekoj lokalnoj sub-ili, čak, kontra-kulturi. Kako je moguće da se zanima za budizam neko ko nikad nije čuo, primjera radi, za egzistencijalizam, ili kojega egzistencijalizam nikada nije zaintrigirao, kao ni neki drugi pravci zapadne misli? Moramo doći do zaključka (a složit ću se da je to možda samo dio zaključka) da se radi o određenoj modi, potaknutoj nekim faktorima naše sredine, našeg kulturnog ambijenta, i o modi koja se prenosi na vrlo specifičan način, u određenim krugovima. Sve nas na to upućuje, a osobito jednodimenzionalnost u kojoj nam se uvijek indijska misao tradira.

Da pokažemo tu jednodimenzionalnost, moramo prvo ocrtati nekoliko činjenica, prije svega onu koju tako lijepo tumači Dušan Pajin u svojoj posljednjoj knjizi *Ishodišta Istoka i Zapada*. Pajin kaže da sve što dolazi do nas u vidu bilo kakve pismene ili usmene predaje, zapravo predstavlja samo određen izbor, odabir iz jednog kulturnog fonda, dakle ne prenosi nam se jedna tradicija u cjelini, nego samo ono iz nje što je moglo proći kroz razne cenzure. Koje cenzure? One koje u raznim vremenima postoje — u krugu vlasti, vladajuće kulture, koju

nameću vladajuće ideje, dogme, ideologije, crkveni i drugi autoriteti, itd. Svako razdoblje ima svoj duh i filtrira sve ono što je prije bilo, odabirući iz toga samo ono što njemu pogoduje. Svako razdoblje to čini u odnosu na prethodna. U staro vrijeme tako su se prepisivale iz ranijih vremena samo neke knjige, a danas se, pak, preštamavaju ili ponovo objavljuju samo pojedine, dok se druge zaboravljaju. Tako je do nekih starih dokumenata, a i novijih, često teško doći, a vremenom to postaje i posve nemoguće. Takva selekcija u vremenu postaje još oštrija kada je u pitanju i selekcija između kultura, naime, kada je ujedno selekcija i u prostoru. Indijska kultura, literatura, imala je, naravno, i svoje vlastite izbore. Činjeni su odabiri, pisane antologije, sastavljane zbirke stvaralaštva iz prethodnih razdoblja. I to se jedno na drugo nadovezivalo, bilo je prevlasti jednih kultura nad drugima, jednih dinastija, jezika i religija nad drugima, jednih ideja nad drugima. Tako su u neko doba u Indiji prevladali muslimani — dok je veći dio stanovništva bio hinduistički — i to je, naravno, imalo svojih reperkusija u kulturi. Mnogo kasnije, kad su došli Britanci, kad se Evropa pojavila u Indiji, ona je opet provodila svoju selekciju iz tog kulturnog fonda. Kad je Evropa ponovo otkrila Indiju u kulturnom smislu, a to je bilo u doba romantizma i idejno je poteklo iz Njemačke, a praktično dobrim dijelom iz Velike Britanije, jer su Britanci bili ti koji su Indiju kolonizirali, najbolje je poznavali i dali (uz neke Nijemce) i neke od prvih zapadnih »indologa«, tada je Evropa ponovno načinila svoju selekciju, odabir iz onog fonda kulturnog bogatstva koji je Indija nudila. To je bio izbor iz izbora, i to takav koji je odgovarao tog trenutka kulturnim potrebama Evrope. Ukratko, za Evropu se tada radilo, a osobito za Njemačku kao središte romantizma — o traženju novih izvora, praizvora, o novim afilijacijama, o traženju vlastite historije u čistoti historije jednog još neotkrivenog ili novootkrivenog naroda. Dotrajala Evropa, sama sebi dodijala, tražila je sebe izvan svojih granica, na Istoku koji je idealizirala. Slika Istoka koju je romantizam izgradio u svenu je odgovarala onome kako je Zapad sebe želio da vidi. Radilo se o idealizaciji i mitizaciji. To je, dakle, opet bio samo izbor, po određenom ključu, iz istočnih kultura — u ovom slučaju iz indijske, i bila je to samo određena interpretacija.

Moja teza je slijedeća: da je naše viđenje indijske kulture, indijske misli, još uvijek u biti romantično i romantičarsko, iako bi to trebalo biti davno prevladano i iako to upravo ni na koji način ne odgovara propozicijama onoga što se kod nas namjeravalo s indologijom, kao ni onim što je naša zemlja, s druge strane, namjeravala sa svojom vanjskom politikom nesvrstanosti i otvorenosti prema zemljama u razvoju. Mi nismo otvoreni prema indijskoj kulturi, i pored toga što se kod nas objavljuje sve više knjiga o Indiji, i pored toga što se sve više ljudi zanima za indijsku književnost, filozofiju, muziku, itd. Mi ne uspijevamo Indiji dati historijsku i prostornu dimenziju, nego je ona — za našeg prosječnog čitaoca, za čovjeka koji se zanima donekle za indijsku kulturu — apstrakcija, duh; i to takav duh za kojega vrijede neki drukčiji zakoni, upravo svijet »obrnut« od našega; u odnosu na naš svijet, Indija bi bila nekakav antisvijet, projekcija naših negativnih utopija. Otkud takvo percipiranje Indije? Ona je postala »čarobna zemlja spasenja« — što nisu mogli postati, recimo, ni Švajcarska, ni Honduras, ni Bugarska — za našu široku publiku. Pretpostavka je takvog, prije svega emocionalnog i afektivnog doživljaja Indije, da se ona ne poznaje, da se istina o njoj zabašuruje ili ne želi vidjeti. Indija je postala stjecište svih želja, propalih nada, svih snova i nemogućnosti, ona je idealan svijet u kojemu (prema pretpostavci) ne vrijede naši društveni zakoni (dok se istovremeno ignorira da ona ima svoje zakonitosti i da je također u historijskoj dimenziji); Indija je naprosto još uvijek mit, obećana zemlja, kao što je to bila u doba romantizma (tada u ime naprednih i novih, a danas u ime već oveštalih ideja), a indologija se, izgleda, nije još oboruzala da taj mit raskrinka, da od Indije napravi realni svijet koji će biti u stvarnom a ne fiktivnom odnosu prema nama. Kada to bude tako, kada mit o Indiji bude raspršen, ona više neće moći biti stjecištem svih iluzija, kao što je to danas još uvijek za dobar dio naših poklonika indijske kulturne tradicije. Postoje razne optike, razni načini viđenja jednog te istog predmeta. Indiju se na Zapadu, pa i kod nas, posmatra po određenim stereotipima. Ti stereotipi su nužno samo parcijalna viđenja Indije, a svaka ovakva parcijalizacija nužno znači sužavanje optike, nužno je sama po sebi nedovoljna. To je parcijalizacija kao redukcija, stereotipno gledanje na indijsku kulturu kao na bitno i isključivo »duhovnu« (bez obzira šta bi to trebalo da znači) i nužno je reduktivno. To je samo djelić polovične istine, pa kada se pretendira da je to sva istina o Indiji, postaje nužno neistina.

Želim da predložim jednu drukčiju optiku od one tradicionalne koja kod nas vlada, drukčiju od one koja Indiju vidi kao zemlju »spiritualnosti«, nematerijalnih vrijednosti, kao zemlju u kojoj su ljudi sretni i zadovoljni na osnovu duhovnih vrijednosti, čak i kada su prazna želuca. Jednostavno valja pokazati da je takva Indija mit, i da ova zemlja ima i drugu dimenziju, za

koju se mnogo manje htjelo znati. Zašto se za nju nije htjelo znati, mogao bi bolje da nam kaže nekakav historičar i dijagnostičar zapadne nego indijske kulture. U odnosu na svijet u kojem živimo, tako zamišljena Indija potpuno je nestvarna. Ta zemlja, inače, ima težinu od preko 600 miliona ljudi i pred sobom budućnost velikog dijela Azije, jer u Indiji će se sigurno dešavati odlučujuće stvari u Aziji u narednim godinama, te, prema tome, ona zaslužuje da i sama po sebi bude shvaćena kao realitet. Jedino tako možemo s njom stupiti u neki stvarni odnos, neposredovan idealizacijom. Apstrakcija koja je na Zapadu načinjena od Indije (a po tome smo i mi Zapad) za nju je čak i uvredljiva.

Kada se na Zapadu, a i kod nas, u posljednje vrijeme ponovo pojavio mit o Indiji (ili Istoku uopće), htjelo ga se diskvalificirati prostim postupkom. Tako je rođena pretpostavka, i tvrdnja, o navodnom uvozu indijskog mita iz inozemstva. Ta je pretpostavka nerealna, jer ne vodi računa o tome da se mitovi stvaraju, i žive, u realnim ljudima, da su projekcije stvarnog raspoloženja, konflikta, nedostatka, nadanja. Mitovi nisu manje realni — zato što su mitovi. Upravo, mitovi su uvijek realni, bez obzira na fikcije i idealizacije koje se u njima nalaze. U vrijeme rasprostranjenih mass-media, kao što je naše, optužba o uvozu ništa ne znači: ideje ipak cirkuliraju u relativnoj slobodi. Nijedan mit se ne pojavljuje, ne pušta korijenje tamo gdje za to nema uvjeta. I još nešto: svako je zaslužio vlastitu mitologiju.

Evropa nema tradicije prenošenja indijske kulture. Stari kontakti koji su nekad postojali između Grčke, Rima, zatim preko Arapa, i istočnih krajeva i Indije, vremenom su se prekinuli ili postajali sve sporadičniji, zahvaćajući tek mali dio stanovništva i svodeći se na trgovinu. Indija je nanovo otkrivena u doba prvih kolonija. Taj susret s novom kulturom učinio je problematičnim prenošenje sadržaja te kulture, jer se sad radilo o drukčijem procesu nego što je uobičajeno prenošenje i uobičajen izbor iz domaćeg kulturnog fonda. Ovdje se jednostavno frontalno susretao zapadni svijet s indijskim, ili s onim što je od indijskog mogao percipirati, našao se pred cjelinom ili velikim dijelom indijske kulture i primoran da bira (iz datog izbora, dakako). Postavilo se pitanje kriterija takvog izbora, a to pitanje se inače ne postavlja na isti način u prenošenju vlastite, domaće kulturne tradicije (premda je retorički uvijek moguće), zato jer postoje uobičajeni tokovi, usvojeni načini prenošenja te tradicije. Kad to ne postoji, kad se radi o jednoj stranoj tradiciji, onda odjednom iskrsava pitanje: šta uzeti, šta pre-

voditi i kako — a napose pitanje jezika, u koje ne želim ovdje ulaziti, jer je to poseban problem: zapadni naučnici su morali učiti jezik, učiti sanskrt, pa je i to jedna velika barijera (jezična barijera uvijek postoji). Pitanje jezika se postavilo na sasvim nov način kad se radilo o toliko stranjoj kulturi.

Pojavila su se dva načina primanja sadržaja indijske baštine — ili su se oni vremenom razvili — i oni su najviše zavisili od ovašnjeg, domaćeg, evropskog ambijenta i raspoloženja i širine. U oba slučaja radilo se, zapravo, o predrasudama. S jedne strane o pozitivnim, s druge o negativnim predrasudama. Jedni su indijsku kulturnu tradiciju, baštinu koja im je kroz prevode postajala dostupna, prihvatili s oduševljenjem, ponekad nekritičnim, dok su je drugi *a priori* odbacili, opet nekritički. U oba slučaja, radilo se samo o određenom izboru iz indijske baštine, jer drugo nego takav izbor nije nam na Zapadu nikad ni bilo dostupno, a taj izbor se onda vremenom i sužavao (ili, pak, proširivao), ovisno o orijentaciji. Bilo je, naravno, i onih koji su nastojali da budu neutralni ili nepristrasni, i ti su onda obično ciljali na izbor, pa se tada biralo iz indijske tradicije, iz indijske misli, recimo, ono što je najmanje opterećeno religijom; na primjer, filozofija jezika, ili logika, ili matematika, ili književnost. Većina prikaza indijske filozofije, indijskog filozofskog mišljenja, još uvijek pati od one dvije prve predrasude, negativne ili pozitivne, ili, čak, obje. S jedne strane se indijskoj misli ne priznaje status filozofije, zato što je u velikoj mjeri propraćena ili opterećena religijom, s druge strane se upravo to smatra njenom prednošću, pa se ide u misticizam, ili se, pak, nastoji dokazati misticizam u indijskoj misli, iako on tamo nije pravilo: nastoji se dokazati da je misticizam ono što prevladava u svim indijskim misaonim pravcima. To je ono pučko vjerovanje na Zapadu koje danas prevladava o Indiji. Ono nema nikakve veze s Indijom, nego je u vezi s našom duhovnom situacijom. Ono što na prvi pogled začuđuje, to je da se i negativne i pozitivne predrasude obično zasnivaju na istom materijalu, ili na istom fondu informacija o Indiji, samo drukčije ili suprotno interpretiranjem, a to su uglavnom informacije samo iz određene vrste indijske vjersko-filozofske literature, iz refleksivne poezije, iz devocionalne književnosti, dok se zanemaruju čitave grane indijskog mišljenja, kao što su stari indijski materijalizam, *lokāyata* ili *cārvakā*, neki realistički filozofski pravci, učenja iz fizike ili o atomima nekih filozofskih škola, vitalistička učenja nekih vjerskih pravaca, osobito *bhaktija*, tantrizma, šaktizma² i nekih drugih škola. Općenito je gotovo potpuno zanemarena u indologiji nearijska kultura, neindoevropsko nasljeđe. Dosad se skoro isključivo proučavalo ono indoevropsko, i to zato što se u tom izboru vjerovalo tradiciji, brahmanskom, ortodoksnom arijskom predanju i, dakle, pristalo na već sužen izbor od samoga početka. Novija istraživanja sve više pokazuju da se indijska kultura u cjelini podjednako sastoji i od nearijskog dijela, dakle onog predindoevropskog, iz vremena prije doseljavanja Indoevropljana na indijski poluotok. Upadljiva je činjenica da se čitavoj indijskoj vladajućoj kulturi, a to je ona brahmanska, kruta kastinska kultura, koja prevladuje sve do danas, u cjelini suprotstavlja jedna druga — kao anti-kultura ili sub-kultura, ali u svakom slučaju jedna dostojna suparnica uporna do danas, koja nikad nije potpuno umukla, premda je stalno ušutkivana, a to je kultura prastanovnika i nižih slojeva općenito (a prastanovnici su dobrim dijelom među najnižim kastama); dakle, subkulture niskih kasta, potlačenih klasa, nehinduiziranih plemena i subkulture žena, ženska uvijek prisutna pod-kultura; jer žene, osobito u prvim godinama života djeteta, prenose kulturni fond s koljena na koljeno. Nešto od te baštine uvijek ostaje, premda muško dijete uvijek odlazi na školovanje u muški svijet. Ipak, žene prenose neke oblike pučkog vjerovanja, neke oblike narodne književnosti, a sadržaji te književnosti su redovno drukčiji od sadržaja zvanične književnosti koja je uvijek bila »muška« — čak je i jezik drukčiji, što potvrđuju i stare indijske drame, gdje dostojanstvenici govore sanskrtom, dok žene govore prakrtom. Drukčiji su i načini prenošenja ove predaje, koja ipak živi kroz generacije, ali ne kao vladajuća kultura, jer ona nema ni jezik, ni sredstva — danas bismo rekli da nema na svojoj strani mass-media, neće ih nikad ni imati; jer, to je subkultura: to je, dakle, subverzivna kultura. I to takva koja valorizira život, koja valorizira tijelo, osjećajnost, život, geste, pokretljivost, ljubav, pluralizam u čovjeku; koja valorizira sve ono što brahmanski asketizam — zbog svoje strogosti, koja uključuje i političku, kastinsku strogost, dakle, i autoritarnost — ne može dozvoluti. Ova subkultura ga nagrizala, kao underground literatura koja je pre dvadesetak godina smetala establishmentu; kao beat generacija, bitnici — pojava je čak i slična — i pored toga što se ovo trajanje indijske nearijske subkulture provlači već hiljadama godina. Naravno, svako društvo ima svoje subkulture i indijsko u tom pogledu nije nikakav izuzetak. Međutim, začuđuje što indolozi to dugo nisu primjećivali. To je zato što su dugo vjerovali zvaničnoj varijanti.

Na velikom dijelu prostranstva indijskog potkontinenta, prije dolaska Arijevaca, vladalo je matrilinarno uređenje, što znači da se rod vodio po majci, a ujedno znači da je ženama u takvom društvu bilo donekle egzistencijalno lakše nego u patrijarhalnom matrilinarnom društvu.³ Tragovi takvih matrilinarnih zajednica, čak vrlo jasni, postoje na jugu Indije i danas, u porodicama gdje se prezime prenosi po majci. Međutim, još više tragova ima u predanjima, mitovima, u dijelu panteona koji prvo vedski a onda brahmanistički i hinduistički bogovi nisu

mogli otkloniti; to je onaj dio matrijarhalnog panteona koji je bio predarijski. U matrijarhalnim — ili, ako se složimo da matrijarhala nikad nije bilo, kao što ja mislim da nije, onda u matrilinarnim društvima — božanstva su bila ženska, ili uglavnom ženska, kao što su u patrijarhalnim društvima bogovi muški; zatim patrijarhalna društva teže još i monoteizmu, i čak ga i dostižu u stanovitoj mjeri — maže je to relativno, jer nigdje na svijetu, koliko znam, nije ostvaren potpuni monoteizam, a najbliži mu je možda islam. Indijska religija, hinduizam (kao glavna među njima), dosta je daleko od toga formalno, ali stvarno je hinduizam monoteizam dosta blizu, zahvaljujući mogućnosti izbornog boga, i to boga odanosti, kojemu je čovjek odan i prepušten, a ovaj bog može biti bilo kakva inkarnacija. Jedinstvo svega sa svime omogućilo je ovaj prikriveni monoteizam. U tom smislu hinduizam je također monoteizam, kao i kršćanstvo. Tako, dok patrijarhalna društva u religiji teže monoteizmu, a u porodici autoritarnoj hijerarhiji, s druge strane, matrilinarna društva, koja su redovno demokratskija, teže pluralizmu, političkom i društvenom, decentralizaciji, osjećajnom pluralizmu ili valorizaciji mnogih mogućnosti, teže vrednovanju čovjeka i njegove svestranosti, ostaju odlučnije u politeizmu, te imaju, kako sam već rekla, ženska božanstva. Kako u patrijarhalnim društvima biva to da je muškarac odgovoran za javni život, za nastup porodice prema javnosti, dok je žena odgovorna za porodicu iznutra, u krugu porodice same, tako su za porodični život, za život male porodične privrede odgovorne žene, i one zadržavaju i dalje svoja ženska božanstva. Dakle, pored muškog panteona, koji se sastoji od svih velikih bogova hinduizma, imamo zapravo jedan manje vrijedan ženski panteon, a žene i inače ne teže vjerski koliko i muškarci, pa ne mogu s njima jednako da učestvuju u obredima, nisu samostalne kao vjerske jedinke, subjekti; one imaju svoje male obrede koji su za muškarce beznačajni. Dakle, muški i ženski svijet se isključuje međusobno i zaštitnici sela ostaju do dana današnjeg ženska božanstva. Ta kultura materijalističke Indije, kultura punoće življenja, antiasketizma, čiji su nosioci i prenosioci žene, ta kultura koja bi omogućila jedno sasvim drukčije viđenje Indije, u istraživanjima je zanemarena. Zašto? Zato što je nauka, vladajuća znanost, također građena po modelu svoga ishodišta, ona je i sama patrijarhalna, pa se zanima jedino za ono gdje se sama potvrđuje, a ne za ono što podriva njen autoritet. Davno je u filozofiji učinjena vještačka podjela na »ženski« princip, a to je kaos, priroda, materija i sl., i »muški« princip, a to je duh, um, apolut, ratio, itd. To, opet, odgovara podjeli rada. Ova podjela i sama podliježe historijskom, u njemu je nastala i u njoj je izgrađena filozofija, već sama na polovičnoj metafizičkoj pretpostavci, na pretpostavci samo polovice filozofije. Jer, filozofija je dalje građena, sve do vremena marksizma, samo na duhu, samo na ratu, i pronalazila načine kako da duh, kako da um oslobodi od tiranije materije. Obrnuta filozofija, koja bi materiju oslobađala od tiranije duha, nije ni postojala. Filozofija koja bi prirodu oslobađala od tiranije duha nije ni mogla postojati: ne bi bila filozofija, naime, jer priroda bez duha, bez čovjekova duha, nije čovjekova priroda, pa čovjeka ni ne zanima. Objedinjavanje ta dva principa omogućuje zapravo tek marksizam, tek on dozvoljava uviđanje ovog rascjepa koji je učinjen i u indijskoj misli i u njoj, nepravedno, na račun cijelog onog kompleksa koji se obično nazivao »priroda«, »nagon«, a koji predstavlja niže slojeve društva, odbačene kaste i žene. Isti rascjep postoji i u zapadnoj misli — situacija je zapravo ista. Crkva to kanonizira kao razliku između duše i tijela. U oba slučaja žena je izbačena iz filozofije kao uvjet filozofije same, ženā nema ni u jednoj ni u drugoj, osim kao iznimaka (pa ni te iznimke ne znam); s druge strane, isključen je taj tzv. ženski princip, kaos, materija, priroda, i u grčkoj i u indijskoj misli, pa i kasnije u zapadnoj. Ti ženski principi uvijek su smatrani principima nižeg ranga, sekundarnim. Kad kažem »ženski«, kažem to uvjetno. To je historijski stvorena razlika. Ovo izgleda osobito važno na primjeru indijske filozofije, jer kad joj se želi vratiti njena izgubljena dimenzija, dolazi se upravo do ovoga: mi je ne možemo revalorizirati, ne možemo indijsku misao zahvatiti u njejoj punoći, ako ne uzmemo u obzir i ove zanemarene elemente. Indijski materijalizam nas vodi preko nekih vjerskih pravaca, antiasketskih, za razliku od kasnijeg brahmanizma, i to vjerskih pravaca koji valoriziraju čovjeka, tijelo i čulnost, dakle potpuno čovjekovu, koji valoriziraju kreativnost, *umnu* i *fizičku*, »žensku« i »mušku«. Materijalizam ide preko tih pravaca sve do indijske i ravno u indijsku filozofiju politike, socijalnu filozofiju indijskog srednjeg vijeka, ili ranog vijeka; tu pripada literatura artha— kāma— dharmā— nīti—śāstra, dakle, zakonici i razne običajne norme, umijeće vladanja i bonton, umijeće kontrolirane čulnosti, moralni propisi, neke praktično-vjerske knjige katehizma za laike; ovamo pripada i dobar dio tzv. literature itihāsa i purāna. To su stare kronike ili pučke historije, takve koje su dobrim dijelom prenosile žene, u svakom slučaju ne brahmani, dakle prenosili su ih niži slojevi. Purāne su još dobrim dijelom neistražene, čak i neobjavljene. Ovamo pripada-

ju neka područja još u velikoj mjeri slabo poznata, a to je srednjovijekovna i novija vjerska lirika, lirika odanosti bogu, identifikacija s bogom, i to one gdje se u toj identifikaciji nalazi punina života i gdje se to postiže živjeći život, ploveći kroz život punim jedrima. Nije slučajno što je u toj literaturi, više nego u dvorskoj i više nego u bráhmanskoj zvaničnoj teološkoj literaturi, pojavljuje veći broj žena autora. To što su one žene nije odlučujuće nego indikativno. Postoje, dakle, čitava područja indijske kulture nama slabo poznata, slabo dostupna, još dobrim dijelom neistražena, zatamljena u Indiji. Interesantno je to da su vrlo često neke od tih tradicija iz moralističkih razloga bile odbačene na Zapadu, osobito od puritanskih Engleza, a onda i od isto tako puritanskih Indijaca, jer puritanizam nije samo privilegij Britanaca, nego su bráhmani, kao askete, također veliki puritanci. Zna se da represija osjećajnosti, čulnosti, seksualnosti, igra ogromnu ulogu u političkoj vlasti. U Indiji je to možda bilo i u većoj mjeri prisutno nego drugdje, zato što je država imala daleko manji značaj nego drugdje, pa se sve moralo rješavati društvenim normama. Dakle, čvrstina društva bila je postignuta iznutra, kroz kaste, autoritet manjih jedinica, porodica, i kroz autoritet oca, dok je globalni autoritet države u tom slučaju bio manje neophodan. Tajile su se neke pojave u nekim religijama, naročito u tantrizmu, pa i u šaktizmu, nekih vjerskih škola, pravaca ili sekti, gdje su se prakticirali oblici senzualne euforičnosti, seksualno orgijanje itd., i još danas se u dobroj mjeri prikriva. Ne želi se vidjeti — ili se upravo to vidi, pa se toga onda plaši — da u tim pojavama postoji ogromna doza bunta protiv društvenih prilika. Takva vjerska praksa redovno odbacuje kaste, u tim sektama, makar i u zatvorenom krugu i makar privremeno, dolazi do odbacivanja kastinske podjele, do miješanja kasta, pa čak i do seksualnih odnosa s pripadnicima drugih kasta. To je, inače, u društvenom smislu, izvan ovakvih pojava nezamislivo, nedopustivo i strogo kažnjivo,⁶ dok se to u ovakvim sektama, koje se smatraju mračnim i opasnim, subverzivnim, prakticira. U njima postoji ne samo velika doza protesta protiv društvene stvarnosti i kastinskog sistema, nego i velika doza protesta protiv seksualne represije koja u Indiji vlada, kao što vlada i u svakom patrijarhalnom društvu, i pobuna protiv svih oblika represije. Zatim, postoje ponašanja koja ukazuju na to da se glas žena u njima više čuje, te takve sekte protestiraju i protiv tradicionalnog položaja žene, jer se u tim sektama žena valorizira kao ravnopravni partner i subjekt (i ovo je ograničeno, jer često može biti tek sredstvo za zadovoljenje vjerskog ili nekog drugog cilja za muškarca). Karakteristična je za sva patrijarhalna društva represija ženske seksualnosti. Ženi se ne dozvoljava da uživa u seksualnom odnosu, i to važi i za indijsko društvo, uprkos svim kama-sūtrama, a jedini eventualni (i samo donekle) izuzetak predstavljaju upravo te vrlo zanimljive i strogo prikrivane sekte koje i danas postoje, a u okviru kojih se vidi da se prenosila jedna demokratskija tradicija pluralističkog društva, zasnovanog na poštovanju individue, subjekta, tradicija, bez sumnje, ne samo arijska nego, vjerovatno, dobrim djelom autohtona, koja je vladajućoj ideologiji i te kako morala da smeta čim ju je zataška vala, i uspjela zataškati, čim je još i danas drži kao marginalnu, sramotnu i potisnutu.

Ovdje nije prilika baviti se svom onom indijskom literaturom iz koje se vide sva ova razmišljanja. Skrenula bi samo pažnju na neke manje tekstove, npr. na neke iz Atharva-vede, u kojima se veliča život i njegove vrijednosti.

Vede, četiri vede, poznate su kao najstariji sačuvani indijski tekstovi. Dijelom su ih Indoevropljani donijeli sa sobom iz svoje prethodne postojbine u srednjoj Aziji, dijelom ih sistematizirali već po doseljavanju na potkontinent, a jedan dio je baština naroda koji su poluotok nastanjivali od ranije. Vede su zabilježene na jeziku koji je starija forma sanskrite. Prva veda, *Rg-veda*, oduvijek je izazivala najveću pažnju indologa. Ona sadrži sav predodžbeni svijet i mitologiju vedskog čovjeka, himne bogovima i natprirodnim silama, refleksivnu poeziju. Dvije slijedeće vede su tehničke: *Sāma-veda* služila je za pamćenje melodije, a *Yadur-veda* je zbirka obrednih izreka pripremljenih za kazivanje pri samoj žrtvi. *Atharva-veda*, »posljednja« veda (iako se po starini može mjeriti s *Rg-vedom*) oduvijek se u indologiji i bráhmanskoj ortodoksiji tretirala kao nezanimljiv konglomerat nearijske predaje. Kad se podrobnije analizira stvar i uporede dvije glavne vedske zbirke — *Rg* i *Atharva* — dolazi se do slijedećih zaključaka: da je u *Rg-vedu*, premda tada, po svojoj prilici, kaste još nisu imale svoju kasniju društvenu krutost i vjersko značenje, osjetan kulturni monopol svećenika i, prije svega, zajednice došljaka nad domaćim življem na poluotoku. Otud tolika briga za dobro zajednice (zajednice odabranih, tj. došljaka), otud žrtveni odredi od kolektivnog i plemenskog značenja, otud tolika lojalnost lozi, rodu, precima, poštovanje patrijarhalne porodice (porodica je već tada bila očito patrijarhalna, uprkos obrnutim tvrdnjama — pogotovo u došljaka koji su bili patrijarhalci). *Atharva-veda* pokazuje sasvim drukčiji svjetonazor, premda, po prilici, u isto vrijeme (od 1500. do 1000. god. prije n.e.): pluralizam, individualizam, težnja anarhiji, dok u *Rg-vedu* srećemo težnju monarhiji. U *Atharva-vedu* ima više ma-

gije, mnogo je prisutnija subkultura žena i nižih slojeva. Žrtveni obred ne sprovodi se za dobro zajednice, nego za svoje vlastito dobro, i gleda se na materijalni i čulni užitak daleko od svakog asketizma.

AV. III, 18, *Protiv suparnice — sapatnice*

1. Kidam najmoćniji korov ovaj travu što suparnicu tjera i muža osvaja.
2. Ti ljepjoko obilno lisnata, moćna i bozima pomognuta, odagnaj moju suparnicu, učini me jedinom.
3. Ne, on ne doziva tvoje ime i ti ne uživaš s ovim mužem! Dalje od daljine šaljem suparnicu.
4. Glavna sam ja, glavna, pomoću tebe, travo, što si mi glavna! Nek moja suparnica bude gora od najgorih.
5. Ja sad pobjeđujem, ti si pobjednica! Pobjedonosne obje, pobijedimo moju suparnicu!
6. U te sam pobjednicu djenula, u te tako moćnu. Trči za mnom kao krava za teletom, kao voda što teče.

AV. VI, 131, *Ljubavne čini, osvajanje mladića čarolijom*

1. Prostreljujem te od glave do pete tebe koji si žuden. Bogovi, bacite na nj ljubav, nek izgara za mnom.
2. O, podrško, odobri mi ovo, O, preklinjanje, i ono, poimence! Bogovi, bacite na nj ljubav, nek izgara za mnom.
3. Ako otrčiš i tri daljine, ili pet, kao konjanik, odatle ćeš mi se opet vratiti! I bit ćeš ocem naših sinova.

Tekstova svjetovne orijentacije ima u indijskoj tradiciji previše da bismo ih poimence birali i, uostalom, takva vrsta izbora — samo iz određenog korpusa literature — može se uvijek činiti nedovoljnom. Ipak, evo nekoliko odlomaka iz Manuovog zakonika, koji mogu biti uvjerljivi primjeri bar nekih dnevno životnih preokupacija posve drukčijih od onih o individualnom izbavljenju iz kruga života i smrti, a čiji je stereotip potpuno prevladao u prikazima indijske misli.

(O kraljevskom autoritetu)

VII. 18. Kazna svim bićima vlada, sve ih ona zaštićuje. Kazna ih i u snu čuva, mudri je *dharmom* nazivlju.

20. Ako kralj ne pokuša da kazni koje kaznit valja moćni će slabe ispeći ko na ražnju žabe da su.

VIII.412. Bráhmana što iz grabeži ropskom radu nepristale tjera dvorodne, kralj neka kazni čak sa šest stotina.

413. Šudru kupljenog ili ne⁷ radu prisilit se smije jer stvori ga Samosvojni bráhmanu da služio bi.

414. Šudra od gazde otpušten nije ropstva oslobođen. Pošto mu je urođeno, ko tog da ga oslobodi?

416. Za ženu se, sina, roba, zna da nemaju imetka. Onome kom pripadaju ide ono što zarade.

IX. 2. U ovisnosti dan i noć muškaraca žene nek su. Vežu li se za užitke, neka budu pod prismotrom.

8. Klicom postav uživi se ušavši u ženu otac jer u tome je ženstvo žene da od nje se opet rodi.

BELESKE:

¹ Pre dvadeset godina, *Filozofija istočnih naroda* (I, II), sada ponovo objavljena u Matici hrvatskoj, Zagreb. Zatim, obimna *Razmeda azijskih filozofija* (I, II), »Libere«, Zagreb, 1978.; *Budizam, Beograd*, »Vuk Karadžić«, 1977.; *Pjesme prosjaka i prosjakinja*, Sarajevo, »V. Masleša«, Sarajevo, 1977.

² *Ishodišta Istoka i Zapada*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1979.

motto)

Logos pada obeščaćen, s instrumentima bitke.
S tropima, svilom i gvoždem,
sa sudbinom u kvaru.
Ciroza mita je tabla po kojoj živažno pišem.
Zamah zasipa statičnost i razliva se sve više.

Intervali su pomama, raster duhovnog trunja.
Budnost je zastoj, oseka, opadanje u skladu.
Neizbistrene predstave jezde javom u jatima.
Strast opkoračuje prostor:
eklektizam u blatu.

Rupa vlada sistemima. Iscrpeni su izvori.
Zašto je predmet nereljevan, neelaboriran, čudan?
Pitanje pada u ponor jer piton proždire Pitiju.
Sa svežom hranom u krvi pesnik je Titan,
mutant.

Ispri svoje reči u izvorima reči.
Tvoj glas je nabrekli odar, dikcija sapeti otvor.
Zatvori vrata prilasku, priguši priliv jezde.
Zamah je priroda prestupa: zamah je fluid,
govor.

Ispovedi se vremenu, prognozi vremena:
ispovedi se svetlosti, ledu, vodi i kopnu.
Ne zapostavi sušu i električno pražnjenje.
Dušu poveri mesecu, telo suncu i ognju.

Dan je ciklični zaborav u jutru sasvim nevidljiv.
Dan je slučni gubitak, zamorni igrokaz stega.
Sa toplim telom u naručju idol tone u krevet.
Priziva svest o smrti: prilazi Zeka Pega.

Ko to diše za vratima?
Šta nas dotiče, hladi?
? je moć. Znak penetracije. Odbrana
koja leži.
Oblici su latentni: promeni rastu akcije.
Zrelost je staložen napitak od koga se ne beži.

Pridi daleko. Ne idi.
Nemoj ostati. Lezi.
Sve je prirodno. Dugi pad.
Dugo dizanje.
Gde si?

Visine se ogledaju na površini ponora.
Ogledaju se praznine, svet što pada i lebdi.
Vreli pogledi raznose sve što mlakost zapostavlja.
Postavljeni su okviri.
Ogledalo se leđi.

Led je staklo dobrote:
voda koja je stala.
Ono što čuva protok na osveštanom tragu.
Šta to ima katoda što anodi nedostaje
da je plus sasvim opčinjen u elektrolitskom braku?

uvijek delegirana preko muških članova. *Patrilinearnost* je nešto drugo, što je najčešće, ali ne i obavezno, povezano s prvim: to je sistem računanja potomstva prema ocu, po muškoj liniji. To imamo svuda gdje se očevu prezime prenosi na dijete. *Matrijarhat* bi bilo takvo društvo u kojemu su na vlasti žene — kako u porodici (ali čak ni ne postoji riječ »matrijarhat«), tako i u plemenu, državi, itd. Međutim, ono u stvarnosti i u historiji nikad nije dokumentirano ni potvrđeno. Ida Magli, u svojoj knjizi *Matriarato e potere delle donne* (Milano, Feltrinelli, 1978), to vrlo uvjerljivo pokazuje. Žene nisu nikada i nigdje imale političku vlast, osim (vrlo rijetko) kao izuzeci. Iako nije nikad bilo matrijarhata, postojala su i postoje još uvijek neka *matrilinarna* društva, tj. takva u kojima se rodbinska veza računa po majci. I kada se govori o matrijarhatu, najviše što se može dokazati jest matrilinarnost, a te zajednice su takode patrijarhalne. Iako je u matrilinarnim društvima položaj žene nešto povoljniji nego u patrilinarnim, ni u njima žene nisu nikad imale političku vlast, što je nužan uvjet da bi se jedno društvo moglo nazvati matrijarhalnim. U matrilinarnim porodicama, pak, glava porodice je ženin brat, a ne njen muž.

⁶ Kastinski propisi su veoma strogi u smislu održavanja vjerske »čistote« kasta, naročito kad je riječ o hrani, fizičkim dodirima, braku, itd. Karakteristika je kaste da se u njoj jedino može biti rođen. Kasta ima nekoliko hiljada, a najveći dio ih je podijeljen u četiri glavne *varne* (doslovno, »boje«). To su brāhmani, kšatrije, vajšije i sudre kao najniži među *varnama*. Ali ispod razine i samih sudra nalaze se brojne kaste nedodirljivih, koji su, dakle, izvan samog hinduizma. Jedino su tri prve *varne* (brāhmani, kšatrije i vajšije) »dvaput rođene«, tj. njihovi se pripadnici smatraju potomcima indoevropskih došlija na poluotok, i oni u svoje svjerski čisto« društvo ne primaju ni sudre — sluge i robove — premda su im praktično oni neophodni. I među pojedinim višim *varnama*, pa i među svim, čak i hijerarhijski bliskim kastama, postoji nepremostiva razlika u stupnju vjerske čistote.

⁷ Sudre su pripadnici posljednje, četvrte *varne* indijskog društva (ispod kojih postoje još jedino kaste nedodirljivih). U vjerskom pogledu sudre nemaju pristupa hinduističkoj zajednici, ali u praktično-operativnom smislu i izvan domene religijskog, oni su služinčad i roblje. Robovi su utoliko što se s njima može postupati i postupa se kao sa stvarima, i u tom smislu oni postoje i dan-danas. S druge strane, staro indijsko društvo ipak nije izgrađeno na ropstvu kao na načinu proizvodnje, kao grčko.

Gde su izvori prisustva?
Gde su antičke naprave
za sublimaciju duha, od kontemplacije dveri?
Gde su malena vrata za čedni prodor ka bitku?
Da li se odande vraćate?
Da niste tamo me sreli?

Ko to sakriva poznato?
Ko je sponzor spoznavanju?
Taj poznati poznavalac što pozni ozon štiti?
Je li vrelo potkupljivo? Traži se mali gutljaj.
U nestašici pristupa postani rastaman, šitit.

Skoči sam preko sebe, vrti se oko ose.
Okreći se u krugu, ali okretna oka.
Pentagramima okružen, natkriven heksagramom,
reci potrebne reči.
Postaćeš zlatna koka.

Svi utrošeni impulsi skupiće se u tebi:
dotaknuće te odsutnost u kojoj nećeš biti.
Govorićeš u ćutanju, odjek se neće vraćati.
Bićeš sam sasvim u sebi.
Sve će se praznine sliti.

Videćeš sjaj i maglu.
Videćeš platno požude
kako se dugo premotava u nepoznatom pravcu.
Čućeš sve vrste prenosa, sve veze i frekvencije.
Znaćeš obrasce haosa.
Bićeš sasvim u pravu.

Bićeš u smeru kretanja:
nenapregnut u spregama.
Toplota će te obvititi, zaokupiti brigom.
Prepušćeš se, lebdećeš — opustićeš se, tonućeš:
kao sveopšti kritičar nad nedorečenom knjigom.

Taj kraj se mora suzbiti.
Ničemu ne služi konačnost
bez predmeta i prirode, bez težine u skladu.
Obrasci se dokidaju u nepristustvu otpora.
Progutaj sve što si video: kaloričnost je tabu.

Još si rasejan pobornik rasute rase u porastu:
mali bezubi dabar pred teškom stoletnom kladom.
Hijeromantija propada, hijerofantija otpada.
Hijerogramički hijatuz prepusti hijeni,
s nadom.

Prihvati more, zaborav, sunce u noći, jaru,
prelome doba, monsune, sušne goleti, vlagu:
sjaj tamne vere, poljane, koncentraciju, rasutost,
Vidre, vrbe, ogledalo.
Metonimijsko. Slavu.

Razloži razložne razloge:
preobrati preostalo.
Prepušti se bez propusta svemu što vreme grli.
Ispitaj ponore iznutra, ispuni ih i nestani.
Reči ponovo padaju.
Pad je poslednji. Prvi.